

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията „Местни и родови имена от Царибродско“ на проф. д-р Анна Чолева-Димитрова за присъждане на научната степен „Доктор на филологическите науки“

Авторката на труда „Местни и родови имена от Царибродско“ проф. д-р Анна Чолева-Димитрова е известен съвременен български езиковед с внушителна по обем научна продукция, отличаваща се с високо качество на разработките из областта на българската ономастика (антропонимия, топонимия, ойконимия, хидронимия, а също така и стандартизация на географските имена). Тя е авторка на концепцията и организаторка за създаване на електронна база данни на българската ономастика, неуморима теренистка, обходила 220 селища и етимологизувала около 30 000 названия. Не на последно място трябва да бъдат отбелязани и заниманията ѝ, свързани с търсенето на следи от тракийския език в българската ономастика. Нейни публикации, освен в българския научен печат, откриваме на немски и френски език в Западна и Източна Европа. Самата тя е главен редактор на институтското, изключително ценено у нас и в чужбина сп. *Linguistique balkanique*, списвано на руски, френски, немски и английски език. Тя е дългогодишен ръководител на Секцията по българска ономастика в Института за български език при БАН, а също така и ръководител на докторанти в същия институт и в ЮЗУ – Благоевград, където води няколко курса като преподавател там. Участва в ръководството на Македонския научен институт – София и е член на редакционната колегия на сп. „Македонски преглед“.

Специално място в разработките ѝ по ономастика заемат трудовете ѝ „Местните имена в Радомирско“ (2009), „Местните имена в Трънско“ (2014), „Местните имена в Софийско“ (засега в електронен вариант, но приет за печат). Към проучванията ѝ по западнобългарска ономастика трябва да прибавим също и приетия вече за печат труд „Местни и родови имена от

Царибродско“, представен тук като дисертация за получаване на научната степен „Доктор на филологическите науки“.

Цитираното изследване на проф. д-р Анна Чолева-Димитрова всъщност е основен дял от проекта в Института за български език при БАН „Българската топонимия – свидетелства за национална идентичност“, София, 2018, 367 с.

Работата има изключително голяма националноезикова стойност, тъй като се отнася до един район, съставен от бившата Царибродска околия, която от своя страна е част от Западните покрайнини, които след 1920 г. бяха откъснати от България и до днес продължават да са включени в държавните граници на Сърбия, въпреки че в миналото те са били предадени не към нея, а към Югославската федерация, като цяло която вече не съществува самостоятелно като юридически (държавен) субект. Условиата на теренна работа на място, поради споменатите политически причини, са изключително трудни, поради което на авторката ѝ се е наложило за използва освен свои и други разнотипни материали, предадени с различни ортографични системи (българска, сръбска; фонетична, морфологична), ексцерпирани основно от Нишкото общокултурно българско списание „Мост“.

В **Увода** проф. Чолева прави кратък историко-географски обзор на съдбата на района и на материалите, с които работи, като цитира важното съобщение на Костадинов, че вече „се сменят българските имена на селища и местности“, като „се преправят по сръбската именна система“. Това е още един повод да бъде подчертана изключителната важност на труда, където е отразен съвременният период, в който все още може за науката да бъде спасена известна част от българското словно богатство.

В **Увода** авторката посочва и използваните от нея **подходи** за поднасяне и обясняване на материала, които аз бих обобщил заедно в изграждането на една единна методология, която бих нарекъл **комплексна методология**. Тя съчетава разностранни методи с цел по-пълно и по-дълбоко да бъдат анализирани фактите, систематизирани в единство. С основание Чолева използва **синхронния подход**, т.е. проучването на онимната система на съвременния етап от нейното развитие (XXI в.), но добавя и доуточнението на Суперанская, че в ономастиката „не може да има синхрония в чист вид,

защото всяка синхронност се оказва **историческа**“, т.е. нужно е и **диахронно разглеждане**. От друга страна се появява необходимост от прилагането на **сравнителния метод**, и то в **триаспектен вид**: веднъж по отношение на фактите от самите български говори; втори път по отношение на подобния материал в другите славянски езици; трети път по отношение на балканската езикова ситуация, включваща пък от своя страна двупосочност: не само по отношение на съвременните езици на Балканите, но и към палеобалканските езици, т.е. към езиците преди съвременните, какъвто е случаят с тракийския, на който в дисертацията е отделено подобаващо място. Чолева прави опит да отговори на предизвикателството, отправено от акад. Вл. Георгиев – да бъдат потърсени следи и в микротопонимията – неразработена в това отношение тема в ономастичната теория. Потребността от подобна разработка обогатява другия досега основен метод – **етимологичния**, като го прави **лексикално реконструкционен** чрез възстановка на лични имена и на „топонимични“ основи и афикси. Използването на толкова много методи в комплекс е несъмнен успех за труда. То позволява всестранно и всеобхватно да бъде осветлен този интересен и важен за българското езикознание материал.

Важно значение има и използването от проф. Чолева на старо-новата **диалектоложка терминология** за назоваване на разглежданите диалекти като **крайни северозападни** или като **погранични говори**, а не като преходни говори, защото истинските преходни говори са много по-на запад. Това са говорите, които у П. Ивич носят името **косовско-ресавски**. В тях покрай преобладаващите сръбски особености се откриват и редица балкано-славянски, т.е. български, от типа на удвояване на допълнението (*мене ми е казао*), съвпадение на акузатив с номинатив (*јунаце, орасе*) и др.

Призренско-тимошките говори да границата с Македония и България около р. Българска (Южна) Морава са с ярки български черти в областта на морфологията (само с падежни остатъци, т.е. с казус генералис, а не с функционираща падежна система; с наличие на членна форма – някъде двойна и тройна; без инфинитив; с аналитичен компаратив и суперлатив, разбира се, с удвояване на допълнението; с разгърната глаголна система и т.н.). Ако тези говори бъдат наречени поради екстралингвистични причини – преходни, то какъв преход биха отразили, щом са между видинско-ломския и косовско-ресавския тип диалекти. Несериозно е чрез моравските говори да се

говори за преход между северозападнобългарските и действително преходните косовско-ресавски, т.е. за мним „преход“ на „прехода“. Правилно Чолева използва старо-новата терминология (**крайни северозападни български и погранични**) на акад. Ст. Младенов, а сега възродена и от Секцията за българска диалектология в новата „Карта на диалектната делитба на българския език“. Възвръщането към терминологията на класиците – акад. Ст. Младенов и акад. Б. Цонев е отраден факт, отразяващ реална езикова действителност.

В **Първа глава** както обикновено се прави топонимичните изследвания, се извършва „Езикова характеристика на названията“. Подчертава се, че особеностите на имената потвърждават по-ранните проучвания на българските диалектолози за принадлежността на крайните северозападни говори към българския диалектен континуум. Сбито, по определената методика се привеждат застъпниците на старобългарските гласни и групи от фонemi в региона, като с основание на преден план се извежда рефлексът **ъ** за стб. **ъ** и **ь**, най-същностният маркер за българската вокална система. (Вокалът **ъ** е белег, типичен именно за българския вокализъм, който го отличава от вокализма на останалия славянски свят.) Формите с **а** от **ъ** (*кладенац*) не са релевантни не само заради това, че имат графичен характер, но и поради факта, че това **а** се намира в неударена (слаба) позиция. И на изток, и на запад неударената гласна **ъ** в български език може да получи разширение към **а**, за което днес свидетелстват грешките в тетрадките на българските ученици (*близак, мозак* и т.н.).

Повишено е вниманието и към странните източнобългарски „якави“ облици от **ъ**, които са абсолютно изключени за традиционния говор. Просто *Вятрена мелница, Голям лещак, Голяма нива, Голямо бранище, Ляковица, Оряй, Ряка* са или несъмнени грешки при писача, или става дума за преселниците от Тетевенско в Зайчар и Зайчарско, у които засиленият якавизъм действително е налице. Проф. Ст. Стойков за тетевенския говор отбелязва облици като *м'ад* ‘мед’, *ц'аф* ‘цев’, *наб'аждам* ‘набеждавам’, *чер'аша*, *гр'ашка*, *ср'аштам*, *н'ашто*, *м'аса* ‘месея’, *р'ажка* ‘режа’ и др., т.е. „суперякане“. За преселници от Тетевен и Тетевенско в Зайчар и Зайчарско говори акад. Ст. Младенов в своята „История на българския език“.

Друг е случаят при *Пяткова падина*, *Свята Троица*, *Святи Тома*, т.е. при **я** от **ѧ**, където също няма никакво обяснение за хипердиалектизма (свръхстарателността). Записите на примерите са лишени от логика, защото в Тетевенско **ѧ** дава **’е**. Може да допуснем, че е бил свещеник или руснак (в руски и църковнославянски **ѧ** > **я**). Дублетните форми (с. 5) от селата Говедарник и Ледѣне като *Пѣтка пади́на*, *Светà водà*, *Светà гора*, *Светà Петка* обаче потвърждават правотата на разсъжденията, че действителният рефлекс е **е** от **ѧ**.

Схемите за различните графични системи, представени от Чолева, са много релефни.

Добре са представени „Промените на гласни и съгласни“, въпреки че фонетичните отблязвания, заради пъстротата на графиката, са различни, срв. **лъ – ъ, нь – ѣ, дж – џ, ч – ѣ** и др.

Приведените морфологични особености са по-малко на брой, но са изключително доказателствени аргументи за разработката на темата. Посочени са структуриращите черти на българския език, сред които членуването, срв. член **-ѣт** (-ат): *Клѣбукат* (*Клѣбукѣт*), чл. **-о**: *Варѣ, Варѣно* – за ед.ч.; член **-ти**: *Кривуѣти, Столовѣти* – за мн.ч. Член **-ти** не е резултат на редукция, както в първия момент би могло да се предположи, а различна генерализация в мн.ч. на родовите показателни местоимения, които са се превърнали по-късно в членни форми. В мн.ч. не само съществителните, но и прилагателните запазват родовата си диференциация (и то за трите рода), за разлика от положението в книжовния български език. В цариградския говор членните морфеми **-те** (< **тѣ**), **-ти** (**тѣ**) и **-та** са наследници на показателни местоимения, т.е. явлението е морфологично, а не фонетично. В крайна сметка би могло да бъде определено и като фонеморфологично, но във всеки случай има морфологично обяснение, а не фонетично (от типа на редукцията).

Чолева-Димитрова отбелязва правилно като най-важна черта аналитичния строеж на езика при съществителните и прилагателните. Отделните падежни форми, съхранени в говора, са само остатъци.

Единствено по-последователно се извършва противопоставянето между пряк (именителен) и косвен падеж чрез т.нар. агломеративна форма. Това обаче е особеност, която е типична и за други български говори (напр. централните балкански: *женà* (им. п.) – *жен`ъ* (общ, косвен падеж). Накратко, тази ситуация не е изключение в морфологичната система на българския език, а се вписва в състава на падежните реликти в българската безпадежна система днес.

След обясненията, свързани с разкриване на „Структурата на топонимите“ и на „Начина на топонимообразуването“, т.е. на словообразуването, където се дават основните наставки, се привеждат „Лексикалните особености на топонимите“, разделени в различни групи. Във Втора глава се извършва „Семантична класификация на топонимите“. Представени са наименования от следните тематични области: 1) Названия от географски термини (тип *Кална*, *Студената*); 2) Растителен свят (тип *Бръшлян*, *Бука*); 3) Животински свят (тип *Гуштерица*); 4) Материална култура (тип *Кале*, *Чифлик*); 5) Топоними, свързани с митове, легенди, предания; манастири, оброци (тип *Девица*, *Самовилски вир*); 6) Топоними от етнически названия (тип *Влашка планина*, *Сърбина бара*, *Турскка чеима*, *Цигански гробишта*). Респектиращо впечатление прави частта „Сравнителни данни за онимите (онимни успоредици)“, където много сбито, но силно информативно се подава конкретна информация за съответниците на Царибродските оними по българските, белоруските, украинските и руски земи (с. 68–84): Казан, Харков, Рязан, Кубан, Волиния, Витебск, Галиция, Псков, Кострома, Твер, Ярослав, Гродно и др.

В диалектологията близостта между крайните северозападни български говори и източнославянските диалекти бе отдавна отбелязана на лексикално, совообразователно, акцентно и фонетично равнище, но сега тя се препотвърждава и на онимно ниво. Тези любопитни сходности очевидно очакват своето обяснение в бъдещи може би съвместни сравнителни изследвания.

Трета глава е посветена на местните имена от Царибродско във вид на речник (с. 97 – 293), от 196 страници. Имената на местностите, както съобщава авторката, са от писмени източници, но изговорът им след това е

сверен с изговора на стари местни жители. На топонимите в повечето случаи е поставено ударение, но не безизключително. По отношение на етимологизуването Чолева е изключително внимателна и предупреждаваща предварително: „Съществуват достатъчно причини, за да бъдем повъздържани и не толкова категорични при предлаганите етимологии на названията. Необходимо е и тук да припомним, че предложената етимология е само един от възможните варианти“ (с. 97).

Общото заключение на дисертантката е, че микротопонимите следват характеристиките на съвременните български топонимни системи, т.е. и названията на най-малките географски обекти са част от словното богатство на българския народ.

Подчертано приносен характер имат четвъртата и петата глава, посветени на „Родовите имена от Царибродско“ (IV глава) и съответно на организацията им в „Речник на родовите имена от Царибродско“ (глава).

Родовите имена в българската ономастична литература досега не са достатъчно анализирани в теоретично отношение, поради смесването им с прякорните и прозвищните имена, от една страна, и с фамилните имена, от друга. Липсата на потомствена аристокрация у нас, поради унищожаването ѝ през двете робства не е провокирала езиковедите към проява на специален интерес към родовите имена от типа този, които съществува в една страна като Полша със запазена през вековете аристокрация. Създаването на родословни дървета от имена чрез многогодишни роднински издирвания в България датира от по-ново време и няма широко разпространение. Тази дейност у нас като че ли все още се смята за мода, копираща иноезичен узус.

В същото време обаче, поради продължителното и доскорошно родово битуване на българина, така добре описано от Ив. Хаджийски, родовите имена, и то особено в планинските селища от махаленски тип, възникнали върху родов принцип, се превръщат в селищни, т.е. установява се пряк контакт между родово и селищно име, което означава възникване на солидна връзка между двата клона на ономастиката, изучаващи топонимичните имена въз основа на личните (и родовите) и обратно, възстановяване на изчезналите лични (и родови) имена въз основа на топонимичните. Тази диалектична връзка е добре описана от проф. Чолева и тя намира отражение дори в

заглавието на дисертационния ѝ труд. В същото време тя разкрива и сложността на възстановяването, за което трябва да бъдат отчетени многобройни времеви и локални условия за да може то да бъде интерпретирано като достоверно. Практически тези теоретични постановки са приложени в **шеста глава** – „Речник на родовите имена от Царибродско“, за етимологичните възстановки но които деликатно се казва, че не могат да бъдат единствени. От прегледа и на родовите имена в Царибродско може да се достигне до същия извод, до който се достига при топонимичните, а именно че и те са неотнимаема част от българската онимна система.

В заключение можем да обобщим достойнствата на предложения труд:

1) Работата има изключително голяма националноезикова стойност, защото анализира, поради екстралингвистични причини, един труднодостъпен район от българското езиково землище, подложен на насилствена чужда лингвална асимилация.

2) В изследването е използвана комплексна методология, съчетаваща както общи, така и специфични начини на изследване, измежду които лексикално-етимологичният подход за възстановяване на изчезнали днес архаични лексеми.

3) Събраният богат ономастичен материал от над 3 000 микротопонима и 545 родови имена е анализиран многоаспектно – във фонетично, морфологично, лексико-семантично, словообразователно отношение, т.е. показана е всеобхватна научна компетентност.

4) Извършена е изключително широка сравнителна работа с подобен материал от други краища на страната, от източнославянския (руски, белоруски, украински) свят, от палеобалканските и съвременните езици на Балканите. Впечатлението от тези сравнения е респектиращо.

5) Високата ерудиция на авторката е съчетана с деликатния и ненатрапчив етимологичен анализ, особено що се касае до възстановяването на тракийските имена, към които е проявен предпочитан изследователски интерес.

Като имам предвид високата теоретична стойност на труда, а също така и приложната му ориентираност (чрез двата речника), убедено предлагам на неговата авторка – проф. д-р Анна Чолева-Димитрова да бъде присъдена научната степен „Доктор на филологическите науки“.

22.11.2018 г.

София

Рецензент:

(проф. д-р Ив. Кочев)